

ALTERCATIONES GRAMMATICAE: ΕΡΩΤΑΠΟΚΡΙΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΧΟΛΙΚΗ ΠΡΑΞΗ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ

Στο άρθρο αυτό αναπτύσσεται το ζήτημα των *γραμματικών ερωτημάτων*: στόχος η ανάδειξη της άποψης ότι οι *απαρχές των γραμματικών ερωτημάτων* ως ιδιαίτερου είδους γραμματικών πραγματειών πρέπει να τοποθετηθούν στην ύστερη αρχαιότητα. Για τούτο, εντοπίζονται και σχολιάζονται χειρόγραφα της περιόδου (πάπυροι, ξύλινες πινακίδες· για παράδειγμα ο πάπυρος P. Lit. Lond. 182 (=Pack² 1539) και το βιβλίο σε ξύλινες πινακίδες B.M. Add. MS. 37533), που εμπεριέχουν *γραμματικά ερωτήματα*. *Γραμματικά ερωτήματα* εμφανίζει σε κάποια παράγραφό της και η *Γραμματική τέχνη* του Διονυσίου του Θρακός, αλλά κυρίως η *Γραμματική του Δονάτου (Donatus) Ars minor*. Το εν λόγω άρθρο αποτελεί μία πρώτη πραγμάτευση του ζητήματος, που επιχειρεί να καταγράψει το σχετικό υλικό, ώστε αργότερα, ει δυνατόν, να μετεξελιχθεί σε εκτενέστερη μελέτη.

Εισαγωγή

“τίς ὁ πατήρ τῶν τοῦ Πριάμου παίδων;”

Το χάραγμα νεαρού μαθητή σε κάποιο κεντρικό σημείο της Κυρήνης θέτει την ερώτηση διακωμωδώντας τις ερωταποκρίσεις των γραμματικών και ο περαστικός μειδιά ανακαλώντας νοσταλγικά στη μνήμη τα αστεία των δικών του σχολικών χρόνων.¹ Ομοίως, τη σχολαστικότητα των γραμματικών αναδεικνύει το αντίστοιχο κείμενο από τις *Διατριβές* του Επίκτητου (II.19.6 κ. ε.)² που ακολουθεί:

**Επίκουρος Καθηγητής Αρχαίας Ελληνικής Γλώσσας και Γραμματείας του Ιονίου Πανεπιστημίου.*

1. Πρβλ. Kaster R., *Guardians of Language: The Grammarian and Society*, University of California Press 1997, σελ. 23.

2. Schenkl H. (ed.), *Epicteti dissertationes ab Arriano digestae*. Leipzig: Teubner, 1916 (ανατύπ. Stuttgart: 1965).

διὰ τοῦτο οὐδὲν διαφέρω τοῦ γραμμα-
 τικοῦ. “τίς ἦν ὁ τοῦ Ἐκτορος πατήρ;” “Πρίαμος.” “τίνες
 ἀδελφοί;” “Ἀλέξανδρος καὶ Δηίφοβος.” “μήτηρ δ’ αὐτῶν
 τίς;” “Ἐκάβη. παρείληφα ταύτην τὴν ἱστορίαν.” “παρὰ
 τίνος;” “παρ’ Ὀμήρου. [...]”.

Το ερωταποκριτικό σχήμα φέροντας μαζί του μία μακρά παράδοση απαντά στη λογοτεχνία της ύστερης αρχαιότητας. Το συναντάμε ήδη κατά την κλασική περίοδο σε έργα που ονομάζονται –ή σύμφωνα με τη θεματική τους κατατάσσονται στις κατηγορίες– *ἀπορίαι*, *λύσεις*, *προβλήματα*, *ζητήματα*.³ Τα *Προβλήματα* του Αριστοτέλη,⁴ καθώς και ανάλογα έργα που έχουν αποδοθεί στον Δημόκριτο, τον Θεόφραστο και τον Χρύσιππο, διαγράφουν ένα πλαίσιο ομοειδών πραγματειών. Μολονότι η διαλογική μορφή των έργων του Πλάτωνα ή ακόμη οι στιχομυθίες της αρχαίας τραγωδίας⁵ είναι δυνατόν να θεωρηθούν απώτερα πρότυπα για την ανάπτυξη του είδους, πιο άμεση σχέση με τις ερωταποκρίσεις –εκτός από το προαναφερθέν ψευδοαριστοτέλειο έργο– φαίνεται ότι έχει το έργο του Κικέρωνα *De partitione oratoriae*. Στη ρωμαϊκή αρχαιότητα, επίσης, σε ποινικές ή αστικές υποθέσεις που

3. Ως μεταγενέστεροι τίτλοι ανάλογων πραγματειών αναφέρονται οι *ερωτήσεις*, και *ἀποκρίσεις*, *πεύσεις*, *ζητήσεις*, *κεφάλαια*, *διαλύσεις*, *διάλογος* ή στη λατινική *quaestiones et responsiones* ή μόνον *quaestiones*, *catechismus*.

4. Αμφισβητείται η πατρότητα του εν λόγω έργου.

5. Πρόγονοι του είδους μπορούν επίσης να θεωρηθούν οι *Δειπνοσοφιστές* του Αθήναιου (192 μ.Χ.) καθώς και το έργο του Πλουτάρχου *Συμποσιακά* (= *Quaestiones convivales*) του τέλους του 1ου αι. μ.Χ., από όπου το ακόλουθο χωρίο (619 A, 11 κ.ε.): ΠΡΟΒΛΗΜΑ Διὰ τί τῶν τόπων ὁ καλούμενος ὑπατικὸς ἔσχε τιμὴν <Ἐκ> τούτου περὶ τῶν τόπων ἐνέπεσε ζήτησις. ἄλλοι γὰρ ἄλλοις ἔντιμοι, Πέρσαις μὲν ὁ μεσαίτατος ἐφ’ οὗ κατακλίνεται βασιλεύς, Ἕλλησι δ’ ὁ πρῶτος, Ῥωμαίοις δ’ ὁ τῆς μέσης κλίνης τελευταῖος δὲν ὑπατικὸν προσαγορεύουσιν, τῶν δὲ περὶ τὸν Πόντον Ἑλλήνων ἐνίοις, ὥσπερ Ἡρακλεώταις, ἔμπαλιν ὁ τῆς μέσης πρῶτος. ἀλλὰ περὶ τοῦ γ’ ὑπατικοῦ λεγομένου μάλιστα διηποροῦμεν. οὗτος γὰρ ἐπρώτευε τῇ τιμῇ καθ’ ἡμᾶς, καὶ τὴν αἰτίαν οὐθ’ ὡς ὁ πρῶτος οὐθ’ ὡς ὁ μέσος εἶχεν νενομισμένην ἔτι [...].

έρχονταν στη δικαιοσύνη, η παρουσίαση των γεγονότων και των θέσεων εκ μέρους των διαδίκων με μορφή σύντομων ερωτήσεων και απαντήσεων, γνωστή ως *altercatio*, αποτελούσε σημαντικό τμήμα της νομικής διαδικασίας.

Στον χώρο της γραμματικής, τα *ερωτήματα* ή *ερωταποκρίσεις* αποτελούν κατ' ουσίαν μέθοδο παρουσίασης του υλικού, που χρησιμοποιήθηκε ιδιαίτερος στο Βυζάντιο για διδακτικούς σκοπούς.⁶ Όμως, η ανακάλυψη, στις αρχές του 20ού αι., παπυρικών κειμένων με περιεχόμενο γραμματικές πραγματείες ή αποσπάσματα προερχόμενα από τη σχολική πράξη, που χρησιμοποιούν ως μέθοδο παρουσίασης της ύλης τους τις ερωταποκρίσεις, ανάγουν χρονικά στην ύστερη αρχαιότητα τη συγγραφή γραμματικών εγχειριδίων με ερωταποκριτική μορφή.

Η άμεση σχέση της μεθόδου με τη διάδοση του χριστιανισμού τεκμαίρεται από την ευρεία χρήση των ερωταποκρίσεων σε πλήθος κειμένων της εκκλησιαστικής γραμματείας. Η έντονη διαμάχη μεταξύ των αιρέσεων κατά τους πρώτους αιώνες της νέας θρησκείας φέρνει στο προσκήνιο τον διάλογο και άλλες διαλογικές φόρμες, όπως το ερωταποκριτικό μοτίβο, κατά τη σύνθεση απολογητικών κειμένων, κατηχητικών ασκήσεων· αρκεί να αναφέρει κανείς τον Ωριγένη (2ος-3ος αι. μ.Χ.) και τον Ευσέβιο (4ος αι. μ.Χ.),⁷ οι οποίοι είχαν εντάξει στην πλούσια εργογραφία τους κείμενα που αρθρώνονται σύμφωνα με το ερωταποκριτικό σχήμα, καθώς επίσης και το απολογητικό κείμενο του Ψευδο-Ιουστίνου *Questiones et responsiones ad orthodoxos*.⁸

6. Βλ. Krumbacher K., *Geschichte der byzantinischen Litteratur von Justinian bis zum Ende des oströmischen Reiches, 527-1453* 2, Munich: Beck 1897, σελ. 581· Pertusi A., «Erotemata. Per la storia e le fonti delle prime grammatiche greche a stampa», *Italia medioevale e umanistica* 5 (1962), σελ. 321-51, και συγκεκριμένα σελ. 330.

7. Βλ. για παράδειγμα τα έργα: α) Ωριγένους διάλογος πρὸς Ἡρακλείδην και β) Εὐσεβίου πρὸς Στέφανον περὶ τῶν ἐν Εὐαγγελίοις ζητημάτων καὶ λύσεων.

8. Για το κείμενο του Ψευδο-Ιουστίνου (ενδεχομένως του 2ου αι. μ.Χ.) βλ. την έκδοση του Otto, J.C.T., *Corpus Christianorum saeculi secundi*, τόμ. 3, σελ. 1-246· επίσης, Papadouanakis Y., «Instruction by Question and Answer», στον τόμο Johnson S.F. (επιμ.), *Greek Literature in Late Antiquity. Dynamism, Didacticism, Classicism*. Ashgate 2006, σελ. 91-105, ειδικώς 93, υποσημ. 9, 11, σελ. 94 κ.ε.· βλ. ακόμη Lim R., «Theodoret of Cyrus and the Speakers in Greek Dialogues», *JHS* 111 (1991), σελ. 181-2, ειδικώς 182, καθώς και Hirzel R., *Der Dialog. Ein literarhistorischer Versuch*, Leipzig 1895, τόμ. II, σελ. 265.

Η χρήση της ερωταποκριτικής μορφής στη χριστιανική λογοτεχνία, ήδη από τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, οδηγεί στη διαμόρφωση σχέσης αιτίου-αιτιατού μεταξύ γραμματικών ερωταποκρίσεων και εκκλησιαστικού περιεχομένου κειμένων. Δεν είναι απολύτως βέβαιο αν η γενικευμένη χρήση της ερωταποκριτικής μεθόδου στις γραμματικές πραγματείες προηγήθηκε της χρήσης της στα χριστιανικά κείμενα ή αν συνέβη το αντίστροφο. Παρ' όλα ταύτα δεν πρέπει να παραθεωρήσουμε το γεγονός ότι ερωταποκριτικά γραμματικά κείμενα εμφανίζονται σε παύρους στο τέλος του 1ου αι., τον 2ο και 3ο αι., εποχή κατά την οποία επιχειρείται από τους εκκλησιαστικούς λογίους η διάχυση του χριστιανισμού. Εξάλλου, η θρησκευτική κατήχηση σε κάθε περίπτωση έχει μία ιδιαίτερη δυναμική και φαίνεται ότι μπορεί να επηρεάσει λοιπές εκδηλώσεις του βίου καθώς και άλλους τομείς γραμματειακής παραγωγής.⁹

Αργότερα, στην περίοδο του Βυζαντίου, η χρήση της ερωταποκριτικής μεθόδου γνωρίζει ευρεία διάδοση. Εκτός από αρκετούς κώδικες του 12ου και 13ου αι., που εμπεριέχουν γραμματική ύλη σε ερωταποκριτική μορφή (για παράδειγμα ο κώδικας Cryptensis Z a II του 1124),¹⁰ εντοπίζουμε γνωστά έργα της βυζαντινής γραμματείας δομημένα κατά τη μέθοδο της ερωταπόκρισης: συναντάμε τέτοια ερωτήματα στο Συντακτικό του Γρηγορίου του Κορινθίου καθώς και στο έργο του Μανουήλ Μοσχοπούλου *Ερωτήματα*, όπου αναγνωρίζεται μία προσπάθεια να προσαρμοστούν τα ερωτήματα σε μία, κατά το δυνατόν, διδακτική-σχολική μορφή.¹¹ Κατά τον 14ο και κυρίως τον 15ο αιώνα, η υιοθέτηση της εν λόγω μεθόδου κατάταξης του γραμματικού υλικού από γνωστούς έλληνες λογίους, όπως ο Μανουήλ Χρυσολωράς, δημιούργησε μία τάση στους φιλολογικούς κύκλους της εποχής, τουλάχιστον για λόγους πιο αποτελεσματικής διδασκαλίας, να συγ-

9. Norden Ed., «Die Komposition und Literaturgattung der horazischen Epistula ad Pisones», *Hermes* 40 (1905), σελ. 481-528, ειδικώς σελ. 517, υποσημ. 2: 'Die Geschichte dieser Form [...] die auch in der Christlichen Litteratur sehr beliebt war, bedarf noch einer Untersuchung'.

10. Βλ. Pertusi A., *ό.π.*, σελ. 331.

11. Πρβλ. Hunger H., *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, Αθήνα 1992, τόμ. II, σελ. 386.

γράφονται γραμματικά εγχειρίδια, έστω και παράλληλα με τη συγγραφή άλλων γραμματικών εγχειριδίων που συγγράφονταν κατά την κλασική μέθοδο.¹²

Γραμματικές πραγματείες ή σχολικά εγχειρίδια *ad quaestiones et responsiones*

Αναζητώντας τις απαρχές του είδους αυτού των γραμματειακών πραγματειών στην ύστερη αρχαιότητα εντοπίζουμε παπύρους και ξύλινες πινακίδες και αργότερα ολοκληρωμένες γραμματικές πραγματείες που υιοθετούν την ερωταποκριτική μέθοδο. Συγκεκριμένα, *γραμματικά ερωτήματα* εμπεριέχει ο πάπυρος P. Lit. Lond. 182 (=Pack² 1539, περί το 300 μ.Χ.),¹³ ο οποίος ανάμεσα σε ποικίλους γραμματικούς κανόνες ενσωματώνει παρατηρήσεις σε ερωταποκριτική μορφή.¹⁴ Στη σελίδα II, στίχοι 66 κ.ε. αναφέρονται ανάμεσα σε άλλα και τα ακόλουθα:

(66) ...Πρόθεσις

(67) πρόθεσις τί έστιν; μέρος λόγου ᾧ συμβέβηκε καθ' ένα {να} σχ[η]-

(68) ματισμὸν έκφέρεσθαι καὶ πάντων τῶν τοῦ λόγου μερῶν <έν>

(69) συνθέσει προ[[θ]]ίθεσθαι, έν δέ συντάζει τῶν πλείστων, ὀρθ[ῆ][...]

και στη συνέχεια με όμοιο τρόπο πραγματεύεται το επίρρημα:

12. Βλ. για περισσότερα τη μελέτη μου: «Ο κώδικας 1066 της ΕΒΕ (προερχόμενος από την Ιερά Μονή Δουσίκου) και τα Γραμματικά Ερωτήματα κατά την ύστερη Βυζαντινή περίοδο», *Ιόνιος Λόγος, Επιστημονική Επετηρίδα Τμήματος Ιστορίας (Τόμος-χαριστήριος στον καθηγητή Δημ. Σοφιανό)*, Κέρκυρα 2007, σελ. 75-123.

13. Πρόκειται για πάπυρο ο οποίος σήμερα φυλάσσεται στο Βρετανικό Μουσείο και όχι στη Βρετανική Βιβλιοθήκη, με ταξινομική περιγραφή: Brit. Mus. inv. 126· για περισσότερα βλ. Pack R., *The Greek and Latin Literary Texts from the Greco-Roman Egypt*, Ann Arbor: The University of Michigan Press 1965², σελ. 89.

14. Για τον πάπυρο αυτό βλ. περαιτέρω Wouters ΑΙ., *The grammatical papyri from Graeco-Roman Egypt. Contributions to the study of the "Ars Grammatica" in Antiquity*. Brussels 1979, σελ. 87-9, 138 και 155, καθώς και στο φωτογραφικό παράρτημα του βιβλίου, όπου παρατίθενται φωτογραφίες του P. Lit. Lond. 182.

- (80) ... Ἐπίρρημα. ἐπίρρημα τί ἐστίν; λέξις καθ' ἓνα
 (81) σχηματισμὸν ἐκφερομένη, προτακτικὴ καὶ ὑποτακτικὴ
 (82) ῥήματος ἀσυνθέτου, <ἐν πολλοῖς?> εἶδεσι θεωρουμένη[...],

καθώς και στη σελίδα III, στίχοι 106 κ.ε. η πραγματέυση της έννοιας του συνδέσμου εισάγεται ερωτηματικά και πάλι:

- (106) σύνδεσμος τί ἐστίν; λέξις συνδε{κ}τικὴ τῶν τοῦ λόγου[...].

Ωστόσο, ο Kenyon, που πρώτος εκδίδει τον πάπυρο αυτό, φαίνεται πως δεν αντιλαμβάνεται την ερωταποκριτική μορφή του κειμένου, αφού κατά την μεταγραφή, και ειδικώς στους στίχους 80 και 106, δεν αναγνωρίζει την ερωτηματική αντωνυμία *τί* αλλά αντ' αυτής δέχεται τη γραφή *τις* (αόριστη αντωνυμία), ενώ για τον στίχο 67 και πάλι δεν εκλαμβάνει τη λέξη *τί* ως ερωτηματική αντωνυμία αλλά περιέργως την ερμηνεύει ως αόριστη αντωνυμία. Περισσότερο τολμηρός, αλλά όχι αρκετά, αποδεικνύεται ο C. Wessely, ο οποίος αναγνωρίζει τον ερωτηματικό τύπο στις δύο (στ. 80 και 106) από τις τρεις περιπτώσεις.¹⁵

Επίσης, ένα σχολικό βιβλίο-τετράδιο του 3ου αι. μ.Χ. (B.M. Add. MS. 37533 του Βρετανικού Μουσείου), που συναποτελείται από οκτώ τέτοιες ξύλινες πινακίδες συνδεδεμένες με ένα μεταξωτό σχοινί, μας δίδει ανάμεσα σε ένα ευρύτερο πλαίσιο σχολικών ασκήσεων, γνωμικών ερωταποκρίσεων και σημειώσεων γραμματικής μερικές ακόμη τέτοιες ερωταποκρίσεις που αφορούν στη σύνταξη.¹⁶

15. Για την έκδοση του παπύρου βλ. Kenyon F., *Classical Texts from Papyri in the British Museum*, London 1891, σελ. 81-92 και 109-16· για μια άλλη διπλωματική μεταγραφή βλ. επίσης Wessely C., «Bemerkungen zu einiger Publikationen auf dem Gebiete der älteren griechischen Paläographie», στο *Dreiundzwanzigster Jahresbericht des kk. Staatsgymnasiums im III. Bezirke in Wien für das Schuljahr 1891/2*, Wien 1892, σελ. 13-20· σημειωτέον ότι δεν στάθηκε δυνατόν να εντοπίσω το δημοσίευμα του Wessely ακόμα και σε βιβλιοθήκες της Γερμανίας· αρκούμαι αναγκαστικά στις αναφορές των μεταγενέστερων μελετητών. Βλ. τέλος τη σχετικώς πρόσφατη έκδοση του κειμένου μετά υπομνήματος υπό Wouters Al., *The grammatical papyri*, ό.π., σελ. 61-92.

16. Η συλλογή των ξύλινων αυτών πινακίδων φυλάσσεται σε ένα ξύλινο κουτί, σε άριστη

Στο εν λόγω βιβλίο-τετράδιο εντοπίζουμε τουλάχιστον τρεις διαφορετικούς γραφείς. Στις τρεις πρώτες από τις συνολικά επτά γεγραμμένες σελίδες (α-δ, η, θ, ι) τα ρήματα σε κάθε στήλη εμφανίζονται σε μία άτεχνη και άτακτη μορφή επισευρμένης γραφής σαφώς επηρεασμένης από τη γραφή των εγγράφων. Οι πινακίδες αυτές εμπεριέχουν λίστα με 207 ρήματα, τα περισσότερα εκ των οποίων συνοδεύονται από την αντωνυμία οὗτος στην αντίστοιχη με το ρήμα πτώση. Οι αντωνυμίες που συνοδεύουν τα ρήματα, προέρχονται από τον γραφέα (και ενδεχομένως κάτοχο του τετραδίου) με το όνομα Ἐπαφρόδειτος [sic], σύμφωνα με το σημείωμα της άνω δεξιάς γωνίας της πρώτης πινακίδας· ο συγκεκριμένος γραφέας γράφει πιο προσεγμένα, η γραφή του εμφανίζει λιγότερα στοιχεία επισευρμένης. Στις πινακίδες 5 και 6 ένα τρίτο χέρι γράφει με τρόπο πιο ομοιόμορφο, χρησιμοποιώντας λιγότερα συμπλέγματα γραμμάτων από αυτά που εντοπίζουμε στον πρώτο γραφέα, ενώ ο ρυθμός της γραφής του είναι πιο όρθιος, τα γράμματα εμφανίζουν κάθετη διάταξη, αν συγκριθούν με αυτά του πρώτου γραφέα. Τέλος, επειδή οι φράσεις-λογοτύποι που χρησιμοποιούνται για την κλίση των ρημάτων, σε συνδυασμό με τις αντίστοιχες πτώσεις των ονομάτων εντοπίζονται και σε άλλα χειρόγραφα (όπως για παράδειγμα το Add. MS. 37516, recto), ο Kenyon εξάγει το εύλογο συμπέρασμα ότι υπήρχε μία συγκροτημένη μέθοδος διδασκαλίας για τη χρήση των πτώσεων, κοινή για κάποιους δασκάλους γραμματικής.¹⁷

Η ανωτέρω περιγραφή του χειρογράφου μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για ένα σχολικό βιβλίο-τετράδιο, στο οποίο ως πρώτος γραφέας εμφανίζεται ο δάσκαλος, ενώ οι δύο άλλοι γραφείς είναι μαθητές μέσου επιπέδου, κανείς από τους δύο μαθητές δεν είναι αρχάριος (βραδέως γράφων). Ειδικό ενδιαφέρον για τα *γραμματικά ερωτήματα* παρουσιάζει η πινακίδα 5α, σελίδα θ, όπου στους στίχους 274 κ.ε. εντοπίζουμε τα ακόλουθα *γραμματικά ερωτήματα*:

κατάσταση, τώρα πια στη νέα Βρετανική Βιβλιοθήκη και όχι στο Βρετανικό Μουσείο, όπως παλαιότερα. Είχα την ευκαιρία να μελετήσω τις ίδιες τις πινακίδες· πρόκειται πράγματι περί ενός θαυμασίου σχολικού βιβλίου-τετραδίου της ύστερης αρχαιότητας.

17. Βλ. Kenyon F., «Two Greek School-Tablets», *JHS* 29 (1909), σελ. 28-40 και ειδικώς σελ. 34.

*το οφρα και το οπως και το ινα και το εαν
τινι συντασσεται τη υποτακτικη
το αν και το ειθε τινι συντασσεται τη
ευκτικη[...].¹⁸*

Το εν λόγω χειρόγραφο, όπως ορθώς έχει επισημανθεί από τη Sarah Weems,¹⁹ ξεχωρίζει, πέραν των γραμματικών ερωτημάτων που εμπεριέχει, και για δύο άλλους λόγους, πρώτον, διότι στο corpus των γραμματικών κειμένων-ασκήσεων είναι το μοναδικό που διασώζει το όνομα του γραφέα και ενδεχομένως κατόχου-ιδιοκτήτη της συλλογής και, δεύτερον, διότι είναι το μοναδικό που εμπεριέχει υλικό από τη σύνταξη.

Περίπτωση σχολικής Γραμματικής Τέχνης αποτελεί ο πάπυρος PSI inv. 505, του τέλους του 1ου ή των αρχών του 2ου αιώνα.²⁰ Οι δύο εν μέρει διασωθείσες στήλες του χειρογράφου περιέχουν 22 και 18 στίχους αντίστοιχα· η δεύτερη στήλη δεν είναι ιδιαίτερα ευανάγνωστη. Στην πρώτη στήλη απαντούν ορισμοί και παραδείγματα ονομάτων, ενώ στη δεύτερη αναφέρονται τα τρία σχήματα των ονομάτων (άπλουν, σύνθετον, παρασύνθετον). Συγκρινόμενο το χειρόγραφο αυτό με τη Γραμματική του Διονυσίου του Θρακός, παρουσιάζει τις ακόλουθες διαφορές: η Γραμματική του Διονυσίου κατατάσσει τα παρεπόμενα του ονόματος με τη σειρά σε γένη, είδη, σχήματα, αριθμούς, πτώσεις, ενώ ο πάπυρος PSI inv. 505 περιλαμβάνει αντιστοίχως τα γένη, τους αριθμούς και τα σχήματα. Επίσης, το απόσπασμα του παπύρου PSI inv. 505 περιλαμβάνει ορισμούς των γενών εν αντιθέσει με τη Γραμματική του Διονυσίου, η οποία περιορίζεται μόνο στην απαρίθμησή τους. Ως ιδιαιτερότητα του εν λόγω χειρογράφου αναγνωρίζεται το γεγονός ότι το κοινόν και το έπίκοινον προστίθενται στα

18. Πρβλ. Kenyon F., *ό.π.*, σελ. 37, από όπου και το παράθεμα, το οποίο δίδεται σύμφωνα με τη μεταγραφή του Kenyon.

19. Weems S.M., *Greek Grammatical Papyri: The School Texts*, Δ.δ., University of Missouri-Columbia 1981, σελ. 201.

20. Βλ. Di Benedetto V., «Papiri inediti della raccolta fiorentina: IV. Frammento grammaticale», *ASNP*, ser. 2, 26 (1957), σελ. 180-5, ειδικώς σελ. 181, και πιο πρόσφατα London, J. – Matthaios, S., «Nominal Accidents by Question and Answer: Two Fragments of a Τέχνη Γραμματική, One New». *ZPE* 154 (2005), σελ. 97-116.

τρία αποδεκτά γένη *ἀρσενικόν*, *θηλυκόν* και *οὐδέτερον*.²¹ Ο Di Benedetto κατά την έκδοση του κειμένου διατυπώνει την άποψη ότι ο συγγραφέας της εν λόγω Γραμματικής Τέχνης αρύεται υλικό από αρκετές πηγές, ανάμεσα στις οποίες συγκαταλέγεται και ομάδα ανάλογων πραγματειών της προ-απολλώνιας παράδοσης, γνωστής σε εμάς από σχόλια της βυζαντινής περιόδου αναφερόμενα στη Γραμματική του Διονυσίου του Θρακός.²²

Ο πάπυρος αυτός έχει εν προκειμένω μεγάλη σημασία, για τον επιπρόσθετο λόγο ότι ακολουθεί την ερωταποκριτική κατάταξη του υλικού, και μάλιστα αποτελεί την πιο πρώιμη περίπτωση Γραμματικής Τέχνης σε ερωταποκριτική μορφή: στήλη 1, στ. 17 κ.ε.: -ἀριθμοὶ πόσοι; [γ] ἔνικ[ό]ς, δυϊκός, π[η]ντικός. Τη γενική απαρίθμηση διαδέχονται οι επιμέρους ερωτήσεις με τις αντίστοιχες απαντήσεις σύμφωνα με μία φθίνουσα ή παραγωγική κατάταξη του υλικού: ἐνικός τί ἔστιν; Ενδιαφέρον προκαλεί η πρόταξη της θεματικής λέξης στην πρώτη θέση της φράσης, ώστε να είναι σαφέστερη η εποπτεία του κειμένου στο σύνολό του. Το κείμενο της Γραμματικής αυτής με χαρακτήρα περιγραφικό-επεξηγηματικό και περιεχόμενο δοσμένο με την καθαρά διδακτική μέθοδο των ερωταποκρίσεων φαίνεται ότι προέρχεται από τη σχολική πράξη.

Η ερωταποκριτική μέθοδος απαντά άπαξ και σε ένα άλλο χειρόγραφο εμπεριέχον γραμματική πραγματεία, τον πάπυρο P. Osl. 2.13 του 2ου αιώνα μ.Χ., που είναι ένα εκτεταμένο απόσπασμα σε πέντε στήλες, γραμμένο από δύο γραφείς. Βέβαια, η ερωταποκριτική μέθοδος απαντά στο χειρόγραφο αυτό ευκαιριακά στους στ. 45-7 και σίγουρα δεν αποτελεί μέθοδο της σύνθεσης της εν λόγω πραγματείας ή βασικό δομικό της στοιχείο, όπως διαπιστώσαμε στις περιπτώσεις των P. Lit. Lond. 182, B.M. Add. MS. 37533 και PSI inv. 505. Έτσι, στο προαναφερθέν σημείο του χειρογράφου τίθεται περισσότερο ως *variatio* η ακόλουθη ρητορική ερώτηση: *Γράμματα δὲ διὰ τί ὠνομάσθη;* την οποία ακολουθεί η σχετική απάντηση. Η ερώτηση αυτή μαζί με τις συγχές παρεκβολές στην κατάταξη του υλικού, την έλλειψη συνοχής και τα ποικίλα σχόλια που μπορούν να αποδοθούν σε κάποιον δάσκαλο γραμματικής (*grammaticus*), είναι στοιχεία αρκετά –κατά τους εκδότες του κειμένου– για να συμπεράνουν ότι πρόκειται για σχολικό κείμενο.²³

21. Weems S., *ό.π.*, σελ. 143-4.

22. Di Benedetto V., *ό.π.*, σελ. 181.

23. Eitrem S. and Amundsen L. (eds.), *Papyri Osloenses*, Oslo 1931, Vol. II, σελ. 16-26· Wouters Al., *The grammatical papyri*, *ό.π.*, σελ. 141-55.

Εξάλλου, στην απαρίθμηση των κειμένων της αρχαιότητας, που περιέχουν γραμματικά έρωτήματα, δεν είναι δυνατόν να μην περιλάβουμε και το σημαντικό κείμενο της *Γραμματικῆς Τέχνης* του Διονυσίου του Θρακός, που ανάγεται στον 2ο ή 1ο αι. π.Χ. Σε ένα από τα πρώτα κεφάλαια του κειμένου αυτού, στο κεφάλαιο ΠΕΡΙ ΣΤΙΓΜΗΣ –μάλλον ως *variatio*– επίσης αναφέρεται:

*Τίνοι διαφέρει στιγμή ὑποστιγμῆς; Χρόνω
ἐν μὲν γὰρ τῇ στιγμή πολὺ τὸ διάστημα,
ἐν δὲ τῇ ὑποστιγμῇ παντελῶς ὀλίγον.*

Αν δεν αμφισβητήσουμε αφενός την πατρότητα του κειμένου του Διονυσίου του Θρακός²⁴ και αφετέρου τη γνησιότητα του προαναφερθέντος χωρίου,²⁵ είναι εύλογο να ισχυριστούμε ότι στο κείμενο του Διονυσίου εντοπίζουμε μία πρώιμη εμφάνιση, έστω και εν σπέρματι, ερωταποκριτικής παρουσίασης του γραμματικού υλικού.

Επιπλέον, είναι ενδιαφέρουσα η διαπίστωση ότι και στη λατινική γραμματική παράδοση ήδη από πολύ νωρίς εμφανίζεται η ερωταποκριτική μέθοδος παρουσίασης της ύλης (“*per interrogationem et responsionem*”) στο έργο του Δονάτου *Ars minor* (πλήρης τίτλος: *Donatus De partibus orationis ars minor Aelii Donati*) που χρονολογείται τον 4ο αι. μ.Χ.²⁶ Ας δούμε για παράδειγμα την περί επιρρήμα-

24. Για την πατρότητα-γνησιότητα του κειμένου του Διονυσίου του Θρακός βλ. Robins, R. H., *The authenticity of the Techné: the status quaestionis*, στον τόμο Law V. και Sluiter I. (επιμ.), *Dionysius Thrax and the Techné grammatiké*, Münster 1995, σελ. 13-26.

25. Για την παράδοση του κειμένου αυτού του χωρίου του Διονυσίου του Θρακός βλ. Wouters Al., *The grammatical papyri*, ό.π., σελ. 88, υποσημ. 68.

26. Για πρόσφατη σχετικώς έκδοση του Δονάτου με πολύ καλή εισαγωγή βλ. Holtz L., *Donat et la tradition de l'enseignement grammatical: étude sur l'Ars Donati et sa diffusion (IVe-IXe siècle) et édition critique*, Paris 1981· για τις πρώτες εκδόσεις του κειμένου του Δονάτου βλ. W.O. Schmitt, «Die Ianua (Donatus): Ein Beitrag zur lateinischen Schulgrammatik des Mittelalters und der Renaissance», *Beiträge zur Inkunabekunde*, dritte Folge, 4 (1969), σελ. 43-80· χρήσιμη είναι για τη διδασκαλία των Λατινικών κατά τον 15ο αι. η μελέτη του Jensen K., «The Humanist reform of Latin and Latin teaching», που περιλαμβάνεται στο βιβλίο *The Cambridge Companion to Renaissance Humanism*, εκδοθέν υπό Kraye J., Cambridge 1996, σελ. 63-81.

τος αναφορά του Δονάτου: DE ADVERBIO aduerbium quid est? pars orationis, quae adiecta uerbo significationem eius explanat atque implet. aduerbio quot accidunt? tria. quae? significatio comparatio figura καθώς και την περί προθέσεως αντίστοιχη αναφορά του εν λόγω γραμματικού: DE PRAEPOSITIONE praepositio quid est? pars orationis quae praeposita aliis partibus orationis significationem earum aut complet aut mutat aut minuit. praepositioni quot accidunt? unum. quid? casus tantum. quot? duo.

Θεατρικότητα και σαφώς προφορικό χαρακτήρα αποκτά με τη χρήση της ερωταποκριτικής μεθόδου το κείμενο-υπόμνημα του γραμματικού του τέλους του 5ου αι. ή των αρχών του 6ου αι. μ.Χ. Πομπηίου (Pompeius). Το έργο του με τίτλο *Commentum Artis Donati* δεν συνδέεται με το έργο του Δονάτου μόνο ως προς το περιεχόμενο, αλλά υιοθετεί και την ερωταποκριτική μέθοδο κατάταξης του υλικού, την οποία ήδη είχε χρησιμοποιήσει ο Δονάτος. Το κείμενο του Πομπηίου χαρακτηρίζεται από έλλειψη οργάνωσης, αφού οι συχνές επαναλήψεις, οι αυθόρμητες παρεκβάσεις και οι ξαφνικές ερωταποκρίσεις προβάλλουν ένα συγγραφέα που μοιάζει μάλλον να συνομιλεί με το αναγνωστικό του κοινό παρά να συνθέτει με αυστηρότητα επιστημονική και πειθαρχία συγγραφική ένα γραμματικό υπόμνημα.²⁷

Συμπεράσματα

Εξετάσαμε ενδεικτικά παπυρικά αποσπάσματα (P. Lit. Lond. 182, PSI inv. 505 του τέλους του 1ου, ή των αρχών του 2ου αι., P. Osl. 2.13 του 2ου αι. μ.Χ.), ξύλινες πινακίδες – σχολικά εγχειρίδια (B.M. Add. MS. 37533 του 3ου αι. μ.Χ.), αλλά και ολοκληρωμένες γραμματικές πραγματείες λατινικής γλώσσας, όπως η Γραμματική του Δονάτου *Ars minor*, που τοποθετείται χρονικά τον 4ο αι. μ.Χ., καθώς και τη γραμματική πραγματεία-υπόμνημα στο έργο του Δονάτου με τίτλο *Commentum Artis Donati*, γραμμένη από τον γραμματικό του τέλους του 5ου αι. ή των αρχών του 6ου αι. μ.Χ. Πομπήιο.

Διαπιστώνεται, λοιπόν, ότι παράλληλα με την κλασική μέθοδο συγγραφής γραμματικών πραγματειών και εγχειριδίων, με την παράθεση κανόνων και τις ποικίλες δομικές παραλλαγές, εμφανίζονται ανάλογα κείμενα που όμως υιοθετούν την ερωταποκριτική μέθοδο κατάταξης του γραμματικού υλικού. Όπως ήδη έχει

27. Βλ. Kaster R., *Guardians of Language*, ό.π., σελ. 139 κ.ε.

τονιστεί, και βέβαια αποτελεί σχεδόν αυτονόητο συμπέρασμα, η ερωταποκριτική μέθοδος αποτελεί εξέλιξη στον χώρο της εκπαίδευσης σε σχέση με την παραδοσιακή μέθοδο της ανάγνωσης, υπαγόρευσης και απλής αντιγραφής εγχειριδίων γραμματικής τέχνης.²⁸ Το είδος αναπτύσσεται σε ένα πνευματικό περιβάλλον που δίδει προτεραιότητα στην εκπαίδευση, ενώ η διαλογική επικοινωνία επιλέγεται ως ζωντανό και εύληπτο μέσο, για να μεταδοθούν οι τυποποιημένες γνώσεις της Γραμματικής. Το ερωταποκριτικό σχήμα ανάπτυξης της γραμματικής ύλης απέκτησε ιδιαίτερη διάδοση ως εναλλακτική μορφή συγγραφής γραμματικών εγχειριδίων για πολλούς αιώνες, από την ύστερη αρχαιότητα έως το ύστερο Βυζάντιο.

Είναι σαφές ότι ο πάπυρος PSI inv. 505 αποτελεί την αρχαιότερη περίπτωση Γραμματικής Τέχνης που έχει συγγραφεί σε ερωταποκριτική μορφή. Το υλικό του κειμένου αυτού, κατά τις βάσιμες απόψεις των ερευνητών, ανάγεται στην προ-απολλώνια παράδοση· ωστόσο, αυτό δεν συνεπάγεται απαραίτητα και αντίστοιχη χρονολόγηση της ερωταποκριτικής μεθόδου που χρησιμοποιεί. Άρα, με δεδομένη τη χρονολόγηση του παπύρου PSI inv. 505 στο τέλος του 1ου, ή στις αρχές του 2ου αι. συμπεραίνουμε ότι η εμφάνιση της ερωταποκριτικής μεθόδου σε γραμματικά εγχειρίδια και ομοειδείς πραγματείες είναι δυνατόν να τοποθετηθεί στους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες, καθώς η γενικευμένη χρήση των εύληπτων, λόγω μορφής, ερωτήσεων και απαντήσεων, με περιεχόμενο την κατηχητική διδασκαλία και τα απολογητικά κείμενα του χριστιανισμού, είναι πολύ πιθανό να δημιούργησε ένα συγγραφικό μοτίβο που επηρέασε και τη συγγραφή γραμματικών πραγματειών.

Εξάλλου, δεν πρέπει να υποβαθμίσουμε τη σημασία των μνημονικών τεχνικών, οι οποίες στην αρχαιότητα εφαρμόζονταν κατά τη διδασκαλία της ρητορικής αλλά και της γραμματικής. Οι μνημονικές ασκήσεις σε ένα πλαίσιο οργανωμένης διδασκαλίας αποτελούσαν ήδη από την κλασική περίοδο και εντεύθεν κεντρικό στοιχείο της εκπαίδευσης του ρήτορα, αφού στους κύριους στόχους της ρητορικής εκπαίδευσης, όπως αναφέρονται στις πραγματείες περί ρητορικής, μαζί με τις *inventio*, *dispositio*, *elocutio*, *pronuntiatio*, εντάσσεται και η *memoria*.²⁹

28. Weems, S., *ό.π.*, σελ. 145.

29. Βλ. Quintilianus *Institutio Oratoria* XI.ii.11-39 και Law V., «The Mnemonic Structure of Ancient Grammatical Doctrine», στο Swiggers P., Wouters A. (επιμ.), *Ancient Grammar: Content and Context*. Peeters: Leuven – Paris 1996, σελ. 37-52, ειδικώς σελ. 38 κ.ε.